

IGNÁCZ KÁROLY

„Antiszemita szociálpolitika” mint államszocialista megoldás?*

2012 végén jelent meg Ungváry Krisztián nagyszabású munkája, amelyről azóta számos ismertetés és recenzió¹ született, sőt vita² is indult róla. Mindez lehetővé teszi, hogy az eredeti művön túl már az utóbbiakra is reflektáljak, illetve olyan kérdésekre helyezzem a hangsúlyt, amelyekkel az eddigiiek csak korlátozottan foglalkoztak.

A történelmi recenziók lényegében az alcímben meghatározott téma alapján elemezték a könyvet (egyben rámutatva arra, hogy a főcím több szempontból problémás);³ azaz arra összpontosítottak, hogy a szerző hogyan mutatja be a holokauszthoz

* Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944.* Jelenkor Kiadó–OSZK, Pécs–Budapest, 2012. 653 p.

¹ ROMSICS Ignác: Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944. Történelmi Szemle*, 2013/1. 154–160.; LACZÓ L. Ferenc: *Struktúrák és erkölcsök. Budapesti Könyvszemle (BUKSZ)*, 2013/1. 31–35.

² BÓDY Zsombor: *Társadalomtörténeti észrevételek Ungváry Krisztián „A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944” című könyve kapcsán.* *Korall*, 53. (2013) 160–171.; UNGVÁRY Krisztián: *Válasz Bódy Zsombornak.* *Korall*, 53. (2013) 172–178. Legújabb folytatása: BÓDY Zsombor: *Viszontválasz Ungváry Krisztiánnak.* *Korall*, 54. (2013) 174–179.; UNGVÁRY Krisztián: *Zárás helyett.* *Korall*, 54. (2013) 180–185.

³ Romsics Ignác rámutat, hogy egy rendszer mérlegét sok szempont figyelembevételével lehet megvonni, de Ungváry munkája csak a korszak antiszemitizmusáról szól (i. m. 154.). Bódy Zsombor szerint elmúlt politikai rendszerek mérlegének megvonása inkább emlékezetpolitikai, és nem szaktudományos kérdés és feladat (Bódy Zsombor: *Társadalomtörténeti észrevételek... 160.*).

vezető utat Magyarországon a szociálpolitika, a gazdaság és a modernizáció összefüggéseiben, és hogyan próbálja belehelyezni az eseménytörténetet egy szélesebb, társadalomtörténeti és szociálpolitikai keretbe. Ugyanakkor a könyv fenti szűkebb tematikája egy nagyobb keretbe illeszkedik, amely keret sok szempontból meghatározza azt, ahogyan a szerző megközelíti és ábrázolja a Horthy-korszakot.

Miről is van szó? Ungváry Krisztián egyik kiinduló hipotézise szerint „a zsidóság kárára folytatott politika a 20. században látenszen egyúttal egyfajta államszocialista átalakulás lehetőségét is magában hordozta”. (5.) Ez a feltevés a könyv utolsó bekezdésében már mint bizonyított, végső következtetés szerepel: „[A] zsidók kirablása az érintett gazdaságok irányítottágának növekedésével és a társadalomnak végső soron »szocialisztikus« irányú változásával is járt. Az állam a korábbinál jóval nagyobb mértékűre emelt gazdasági elvonó és újraelosztó tevékenységével minden korábbinál hatékonyabban szabhatta meg az egyén magánéletében is a »tűrt«, »tiltott« és »támogatott« határait. A totálissá váló államgépezet számára 1944 egyfajta főpróbát jelentett. Más mezben ugyan, de ezt követően teljesebbséggé ki azok a gondolatok, amelyek a társadalom totális kontrolljával kívánták utópisztikus tevékenységüket végrehajtani.” (612.)⁴ A könyv egészéhez képest igen rövid, mindössze hétoldalas bevezető azonban nem igazítja el az olvasót, hogy a fenti alaphipotézisre miért (csak) a Horthy-korszakban, annak eseménytörténetét követve lehet és kell válaszokat keresni. Ha a szerző ennyire fontosnak gondolja az „államszocialista megoldások” folytonosságát, és a könyvben előforduló keresztényszocialista beavatkozó állam (199.), államkapitalizmus (419.), hadigazdaság (569.), tervgazdaság (394.), tervgazdálkodás (569.), tervszerű gazdálkodás (179.) és hasonló fogalmak korszakokon átnyúló összefüggéseit kívánta volna új paradigmaként bemutatni, akkor egy

⁴ Ahogy a könyvről adott egyik interjújában tanulságként kicsit másképp kijelentette: „A magyar közvélemény nagy része – ezt ki lehet mondani – a 20. század során mindvégig az államszocialista megoldások híve volt, kínálják azt jobbról vagy balról.” *Metropol*, 2013. június 25. (<http://www.metropol.hu/cikk/1055054-ungvari-krisztian-tiszta-emlekezet-ez-a-felelossegunk>. Utolsó letöltés: 2013. február 1.)

másik, gazdaság- és/vagy fogalomtörténeti munkát lett volna érdemes írnia, annak megfelelő módszertannal. Ehhez képest a művét e téren (is) fogalmi tisztázatlanság jellemzi: még röviden sincs leírva például, hogy a fenti kifejezéseket miként értelmezi a szakirodalom és annak alapján maga a szerző, illetve ha a történelmi szereplők használják, akkor mit értettek, érthettek rajtuk. Következtesen végiggondolt, egységes fogalomhasználat helyett az egyes események, gondolatok magyarázatánál egyfajta „minden mindennel összefügg”, túláltalánosító és leegyszerűsítő képet kapunk. Egy helyen például azt írja: „Magyarországon a huszadik század nagy részében a gazdaság normális működési formájának a rendkívüli állapot vagy éppen a válsághelyzet számított (1914–1920 kötött hadigazdálkodás, 1931-től kötött valutagazdálkodás, 1938-tól fokozatosan kiépülő államkapitalizmus, 1939-től 1945-ig ismét hadigazdaság, majd az újjáépítés abnormális viszonyai után sztálinista totális tervgazdaság, amely [...] lényegét tekintve a rendszer végéig fennmaradt). [...] az állami mindenhatóság és újraelosztás jelensége már 1945 előtt természetessé, sőt megszokottá vált.” (418–419.). E rövid gazdaságtörténetinek szánt áttekintésben, ahogy a már idézett végső tanulságban is, Ungváry az állami beavatkozás erősödését illetően egy sajátos belső fejlődésre helyezi a hangsúlyt. A magyar etatista, piacellenes jobb- és baloldali gondolatok és politikák hasonlóságát, sőt azonosságát kívánja leleplezni (pl. a 8. fejezet nagy részében), míg a meghatározó nemzetközi gazdaság- és szociálpolitikai folyamatok csak egy rövid fejezetben (139–147., minimális szakirodalom alapján), illetve utalások szintjén (pl. 199–202.) szerepelnek.⁵ De egyáltalán nem választja szét és nem elemzi az ideológiai, elméleti hátteret, illetve az ideológiából és a kényszerekből összeálló politikai gyakorlat kettőségét, és nem veszi figyelembe azt sem, hogy centrum- vagy (fél)perifériás helyzetről van-e szó. Miközben tudományos módszerekkel egyáltalán nem vizsgálja

⁵ A nemzetközi példáknál csak két, „liberális és autoriter” modellt különböztet meg, az alapján, hogy „a tervgazdaság irányába mutató fejlődés konszenzusos módon megy végbe, mint a fejlett nyugati államokban, vagy parancsszóra (Németország, Olaszország, Szovjetunió).” (140.)

az 1945 utáni időszakot, sajátos nézőpontjából felvillantja az akkori eseményeket és folyamatokat, mintha azok egyfajta illusztrációként segítséget nyújtanának az 1945 előtti történet értelmezéséhez.⁶

Ehhez kapcsolódva Ungváry Krisztiánnál a „szocializmus” – negatívan megítélt – fogalmába beletartozik mindenféle újraelosztás, a piaci folyamatokba való állami beavatkozás és ezek követelése, ami így egyben bizonyíték a fasiszta és a kommunista társadalompolitikusok gondolatatainak azonosságára is. E logika mentén, legalább részben, „szocialista” lesz Szabó Dezső, Gömbös Gyula, Eckhardt Tibor és Bajcsy-Zsilinszky Endre is (69–81.), hasonlóan az 1945 utáni magyar politikusokhoz. A szerző érvelésére jellemző: azt, hogy a szélsőjobboldali Ébredő Magyarok Egyesületének eszmerendszerében marxista (!) tételek lennének, az alábbi ÉME-kongresszusi idézettel gondolja bizonyítani: „minden országnak, nemzetnek igazi ércfedezete a munka. [...] Munkásalkotmányt kell építenünk”. (100.) Ezen a szinten persze könnyen lehet analógiákat és „összefüggéseket” találni, de erősen kérdéses, hogy az ilyen és ehhez hasonló propaganda-ízű rövid idézetek alkalmasak-e ideológiai hasonlóságok és azonosságok kimutatására, és közelebb visznek-e minket az események és folyamatok megértéséhez. Mindez pedig magyarázó elvként jelenik meg még az antiszemizmus, illetve a holokauszthoz vezető út kapcsán is: „[1919-ben] gyakorlatilag megszületett az a paradoxon, amelynek két ellentétes irányú eleme a következő évtizedekben különböző intenzitással, de harapófogóként szorította össze a magyar zsidóságot: a szélsőjobb bolsevikként és magyarelleses kizsákmányolóként, a szélsőbal pedig a proletariátust nyomorgató kapitalistaként és dekadens kispolgárként tekintett a zsidókra. Mindkét nézet

⁶ A korszakokon átnyúló állami mindenhatóság „lényeges, bár nem túl részletesen kifejtett” tézisére Laczó L. Ferenc is felhívta a figyelmet. A Horthy-korszaknál azt kritizálta, hogy „e nagy narratíva és a könyvben bőségesen táltalt empiria nem feltétlenül van összhangban: a mindenható állam elmélete és a polikratikus állam túlbuzgó helyi ágenseinek részletesen megrajzolt képe bizony eltér egymástól. A történész a totalitárius államot csak bizonyos fokig próbálhatja társadalmiasítani (tehát decentralizálni) anélkül, hogy totalitárius jellege meg ne szűnne.” LACZÓ L. FERENC: i. m. 35.

hitvallói hatalomra kerülve először a zsidóság vagyonát akarják elrabolni, de ez csak az első lépés volt.” (75.) A reflektálatlanul, kollektívumként felfogott „szélsőjobb”, „szélsőbal” és „zsidóság” képen és az abból következő zavarokon átlépve, de a hasonlatnál maradva kérdezhetjük: tényleg egy szintet jelentett a Horthy-korszakban a harapófogó két ága: a virulens szélsőjobb és a betiltott szélsőbal, amely úgymond összeszorította a zsidóságot? Vagy a szerző a kommunisták esetében a Tanácsköztársaságra és az 1945 utáni eseményekre gondol, amelyek kapcsán elégnék érez pár rövid idézetet, hogy az akkori antiszemitizmust és a „rablóvágyat” igazolja? Ennek feltétele persze az, hogy eltekint a Tanácsköztársaság általános egyház- és vallásellenességétől, vagy attól, hogy 1945 után először az egyházi és a világi nagybirtokokat osztották fel (vették el). Mindez (tehát az előbb említett „szereplők”, „cselekvők” túlátlánosításon alapuló megkonstruálása) azért is lehet problémás, mert Ungváry a baloldali mozgalmakkal és ideológiákkal foglalkozó szakirodalomra nem hivatkozik, azzal nem is vitatkozik.⁷ Jól érzékelhető tehát mindebben nemcsak a hidegháborús totalitarizmus-paradigma követése, hanem annak oly mértékű abszolutizálása is, amely egyértelműen gátolja az adott történeti kérdések elemzését, megértését.

Hasonlóan korszakokon átnyúló történet (lenne) a könyv egyik mellékszála, a magyarországi németek kitelepítéséhez vezető út kérdése. Ungváry a svábok elleni gyűlöletkeltést többször párhuzamba állítja az antiszemitizmussal, hasonlóan látva a szellemi előzményeiket, a kollektív megbélyegzés logikáját, hangsúlyozva a mögöttük álló személyek és mozgalmak hasonlóságát, sőt azonosságát. Maga a kérdésfelvetés egyéb-

⁷ Azt, hogy itt valamiféle hiányosságról lehet szó, mutatja például, hogy míg a szociáldemokrácia nála a dualizmus idején „igazi életképes tömegpárttá” szerveződött (62.), addig a Horthy-korban az MSZDP már nem az, mert nem tudott „tömeges támogatottságot” szerezni. (315.) Bár a tömegpárt fogalma – mint történeti párttípus a politológiai szakirodalomban – nem szűkíthető le a párt támogatóinak létszámára, nehezen érthető, hogy a baloldali párt- és szakszervezeti mozgalom több százezres létszámát Ungváry miért nem tekinti tömegnek. (A választási eredmények sajátos értelmezéséről később még lesz szó.)

ként izgalmas és érdekes lenne, a feldolgozási módszer és ennek megfelelően az állítások azonban ismét leegyszerűsítőek. Ahogy a külön ennek szentelt alfejezetben („7.3. A kétfrontos harc – zsidó- és németellenesség”) plasztikusan szerepel: „Népiek, nyilasok és kommunisták között munkamegosztás csak abban alakult ki, hogy ki melyik csoportot gyalázza.” (259–260.) Bizonyításként mindkét korszakból, 1945 előtről és utánról származó rövid szövegek szerepelnek különböző íróktól és politikusoktól, ugyanakkor az „összehasonlítás” mégis erősen féloldalas, és ahogy Romsics Ignác jellemezte, „erőszakolt” marad.⁸ Ungváry nem viszi végig saját gondolatát, ami lényegében egy új, a szokásos politikatörténeti korszakokon átívelő munkát eredményezhetne. Megmarad a Horthy-korszak időhatárai között; így, míg az antiszemita gondolatok, idézetek kapcsolódnak a részletesen tárgyalt, holokauszthoz vezető út eseménytörténetéhez, addig a németellenesség csak illusztráció marad: a szerző minimális szakirodalmat és forrást használva kiragad egyes 1945 utáni eseményeket és idézeteket, amelyeket nem helyez semmilyen szélesebb, nemzetközi vagy hazai keretbe.⁹ Elejtett megjegyzéseivel viszont hangzatos, egyértelműen elítélő képet sugall az 1945 utáni rövid átmeneti időszakról, amelyről annyit tudunk meg, hogy a „szélsőséges elemeket tömörítő Parasztpárt” és a kommunisták tevékenysége nyomán „a németellenes rasszizmus gondolata ebben az időben az állami ideológia szintjére emelkedett” (341., 605.),¹⁰ ezért nyilván csak idézőjelben lehetett „demokratikus”. (446., 482.)

Természetesen nem az a baj, hogy Ungváry Krisztiánnak hátrározott vilásképe és ideológiai preferenciái vannak, hanem az, hogy ezeket normatív értékeként kezeli, így a múltat és benne a történeti szereplőket csak a saját értékrendje alapján látja, láttatja és ítéli meg. A fenti, esszé stílusú, néhol kifejezetten publicisztikai jellegű szövegrészek ugyanis nem elhagyható za-

⁸ ROMSICS Ignác: i. m. 158.

⁹ Az európai és regionális kereteket hiányolja: LACZÓ L. Ferenc: i. m. 34.

¹⁰ E finoman szólva is túlzásnak nevezhető véleményt cáfolja ROMSICS Ignác (i. m. 158.). A fő probléma azonban az, hogy Ungváry nem is gondolja, hogy e meglepő állítását részletesen és átgondoltan bizonyítania kellene.

varó tényezők,¹¹ hanem összességében a munkát meghatározó háttérnarratívát jelenítik meg. E narratíva mintegy „mellékesen” jelenik meg, nem is fejt ki részletesen a szerző; helyette egy szűkebb témát, azaz egy másik történetet olvashatunk, viszont utóbbi „megfelelő” bemutatásával és értelmezésével (újabb) „bizonyítást” nyer az előbbi is. Mindez az ideológiai, emlékezetpolitikai művek módszere és jellemzője. Ehhez képest egy történeti szakmunka – és a szerző valószínűleg annak szánta művét – *elsődleges* feladata nem az lenne, hogy a (jelenkori) ideológiai, emlékezetpolitikai vitákban *közvetlenül* részt vegyen, azokhoz történeti alapanyagot és érveket szolgáltatson.¹²

Rátérve a szűkebb témára: Ungváry bevezetőjében két, egymással összefüggő előkép alapján helyezi el saját munkáját a szakirodalomban. Az egyik a holokauszt funkcionalista értelmezése, amely elsősorban nem az ideológia, hanem a tettesek által teremtett „kényszerűségek”, bürokratikus rivalizálás és gazdasági okok fontosságát hangsúlyozza. A másik Bibó István szociológiai, racionalizáló antiszemitizmus-magyarázata, amely az irracionalitás mellett a torz társadalomfejlődésnek, és az azzal járó „szerencsétlen találkozásoknak” fontos szerepet tulajdonít a modern zsidóellenesség kialakulásában. Ezek alapján Ungváry a dualista kor „asszimilációs társadalmi szerződésétől” (Karády Viktortól vett fogalommal) indítja a történetét, az ennek során és révén tételezett csoport, a „magyar zsidó lakosság” gazdasági, szociális és társadalmi helyzetének illusztrálásával. Bódy Zsombor joggal veti fel, hogy ezzel lényegében Erdei

¹¹ „A gyorsaság, amellyel a szavak kigördülnek [Ungváry Krisztián] tolla alól és határozott temperamentuma azonban, amely mintegy megköveteli az egyértelmű, sőt sarkos megfogalmazásokat, veszélyeket is rejt magában. Bekerülhetnek a szövegbe olyan túlzó jelzők, minősítések, sőt megállapítások, amelyek egy igényes esszének sem válnak előnyére, egy szaktudományos monográfiában pedig kifejezetten furcsán hatnak.” (ROMSICS Ignác: i. m. 158–159.)

¹² Ungváry fenti nagy narratíváját elismerően hivatkozva (és vonatkoztatja a jelenkorra is) többek között: RÉVÉSZ Sándor: A zsidó zongora. *Mozgó Világ*, 2013/6. 94–103.; CSILLAG István: A magyar útfüggőség. *Élet és Irodalom*, 2013/9. (március 1.); uő: „s lerakódik, mint a guanó”. *Élet és Irodalom*, 2013/28. (július 12.). A német/sváb kérdésről: RÉVÉSZ Sándor: Tormay köz, Mussolini tér. *Népszabadság*, 2013. augusztus 3. Hétféje, 2–3.

Ferenc „kettős társadalomelméleti modellje” a kiindulópont¹³ – miközben ez az elmélet olyan korabeli forrásként szerepel a műben, amely példa az antiszemitizmus és az antikapitalizmus összefonódására. (283.)¹⁴ Miután az Erdei-modellnek és Karády kapcsolódó elméletének igen szerteágazó szakirodalmi vitája van, ezért szerencsésebb lett volna nemcsak részben utalni rá, hanem bővebben, érdemben is foglalkozni a kérdéssel és az ellenérvekkel.¹⁵ Ezáltal talán elkerülhető lett volna az értelmezési keret és a források összekeveredése.

A rövid társadalomtörténeti bevezetés után a „tettesek” gondolatainak és tevékenységének vizsgálata uralja a könyvet. A szerző bemutatja az „antiszemita szociálpolitika” 20. század eleji előzményeit, majd 1919 utáni kezdeteit. Csak röviden tér ki az 1922 és 1937 közötti időszakra, a Bethlen- és a Gömbös-kormány alatti szociálpolitikára és antiszemita jelenségekre. A könyv nagy részében, közel háromnegyedében ugyanis az 1937 és 1944 közötti időszakot elemzi részletesen. Már az arányok is jelzik, hogy az alcím szavai közül elsősorban a diszkrimináció és az antiszemitizmus hangsúlyos, és csak másodsorban a szociálpolitika: utóbbin, ahogy Bódy Zsombor is utal rá,¹⁶ Ungváry Krisztián inkább társadalompolitikát ért, és azt újraosztásként és azzal együtt járó diszkriminációként fogja fel. (5.) Így nem foglalkozik sem általánosságban, sem konkrétan azzal, hogy a korszak szociál- vagy társadalompolitikájának egészét tekintve mekkora szerep jutott a diszkriminációnak és az antiszemitizmusnak.¹⁷

¹³ BÓDY Zsombor: i. m. 161. és 165–166.

¹⁴ Bódynak írt válaszában Ungváry ezt azzal utasítja vissza, hogy a kiinduláskor nem hivatkozott Erdei elméletére, és annak igaz voltával sem foglalkozott. Ugyanakkor könyvében maga utal rá, hogy azt Karády Viktor „részletesebben és bőven alátámasztva is kifejtette” (283.), korábban pedig Karádyra és rajta keresztül a „kettős társadalmi struktúra” elméletére hivatkozik mint tudományos szakirodalomra (13.), azaz mégiscsak körbeír az eredeti elmélet.

¹⁵ Ungváry azzal utasítja el egy lábjegyzetben Gyáni Gábor ellenérveit, hogy nem helyezte Karády elméletével szembe egy másik, hitelesebb modellt. (13.) Egy elmélet cáfolata azonban utóbbi nélkül is lehet igaz és megalapozott.

¹⁶ BÓDY Zsombor: i. m. 161.

¹⁷ A korszak szociálpolitikájáról szóló összefoglalásokkal (Gyáni Gábor, Tomka Béla) csak egy bíráló hivatkozásban foglalkozik, mint amely művek

Az antiszemita gondolatok és tevékenység bemutatásánál Ungváry igen részletes anyagot használ fel: az esetpéldák sokfélék (elfogadott vagy tervezett jogszabályok; bürokratikus gyakorlatok; különböző szervezetek tevékenysége vagy dokumentumai; személyek írásai, sajtócikkei, életrajzi adatai stb.) és összességében jelentős mennyiségűek, ezért ebből a szempontból meggyőzően hatnak. Az elbeszélés leginkább példáról példára halad előre, az időrendet csak nagyobb léptékekben követve. Sok személy kerül a szerző látóterébe, ahogy azt a levéltári források jó részét alkotó személyi anyagok és a lábjegyzetekben szereplő mini-életrajzok is mutatják. Számos nem vagy kevésbé ismert tény mutat be, amelyek fontos adalékként szolgálnak a korszak antiszemitizmusának és antiszemita társadalompolitikájának történetéhez, vagy akár egyes történeti szereplők gondolataihoz és tevékenységéhez.¹⁸ Ebből fakad a vállalkozás jelentősége is: hogyan, milyen módon lehet az összegyűjtött anyagot értelmezni, és abból egy tudományosan megalapozott elemzést készíteni, amely illeszkedik a Horthy-korszak általános történetéhez, egyetértve abban a szerzővel, hogy a „történetírás [...] nem szűkülhet le pusztán eseménytörténeti rekonstrukcióra”. (6.)

Ugyanakkor igazi forráskezelési és módszertani bevezető fejezet hiányában nehezen hámozható ki, hogy mik voltak a források kiválogatásának szempontjai, az egyes állítások mögött a konkrét, idézett példákon kívül milyen forráscsoportok, szövegek feldolgozása áll. Tudományos szempontból nem merül fel a források reprezentativitásának, kontextusának és fogalomhasználatának kérdése sem. Hogyan, milyen források alapján elemezzük egy értelmiségi szereplő, sőt csoport bizonyos kérdésekről alkotott véleményét? Mennyiben ítélnéljük meg őt (őket) jobbára újságcikkekre támaszkodva? Mennyiben érthető meg egy újságcikk vagy abból vett idézet a szélesebb sajtó- és eszmei viták nélkül? Vagy konkrétan, más témánál: mennyi-

nem tárgyalták a faji alapú kirekesztés kérdését. A szociálpolitikát és egyes szakkérdéseit tárgyaló szakmonográfiákat (pl. Egresi Katalin, Kozári Monika, Umbrai Laura munkáit) nem említi.

¹⁸ Ezek egy részét a szerző korábbi tanulmányaiban már publikálta.

ben reprezentatív a hírhedt antiszemita, Endre László főszolgabírói tevékenysége az egész magyar közigazgatásra nézve, és lehet-e ebből arra következtetni, hogy a bethleni konszolidáció általánosságban nem hatolt le „a politika mélyebb szintjeire”? (148.) Egyáltalán, miért kell azt feltételezni, hogy a konszolidációnak mindenhol egyforma hatása lett volna? Természetesen egy átfogó téma esetében a kutató gyakran szembesül azzal, hogy egy adott részterület még nincs monografikusan feltárva, ahogy Ungváry is megállapítja azt a magyar közigazgatás végrehajtó szerepéről. De akkor miért kell abban a kérdésben egyes esetek alapján rögtön határozottan és egyértelműen állást foglalni? (358–359.) Az általánosításnak is vannak tudományos szabályai, lehet különböző szociológiai és politológiai modelleket használni, nemcsak simán „feltételezni”, hogy a feltárt konkrét esetek máshol is előfordultak. A szerzőnél a példák ugyanis szinte mindig „reprezentatívak”, „jól jellemzik” az adott kérdést, és egy irányba mutatnak, azaz a kiinduló hipotézist, állítást támasztják alá. Vagy ha esetleg mégsem, akkor az adott példa lábjegyzetbe kerül, mint a „teljesség kedvéért” megemlített érdekes adat, amely azonban nem befolyásolja a főszövegben megfogalmazott állításokat. Mint a népi írók kapcsán az az apró megjegyzés, hogy két jelentős lapjukban (*Válasz, Kelet Népe*) még Ungváry is csak egyetlenegy antiszemita cikket talált, egyáltalán nem jelenik meg a főszöveg gondolatmenetében, amely a népi írók egyértelmű antiszemitizmusáról szól. (254.)

Hasonlóan problémák vannak a történeti munkák kezelésével is. Ungváry szívesen vitatkozik kollégáival, de bizonyos szerzőket, műveket kiemelve azokat az egész szakirodalmat meghatározóként kezeli, miközben más munkák (köztük több fontos, a szűkebb témához szorosan kapcsolódó) nem jelennek meg még csak említés, hivatkozás szintjén sem.¹⁹ Ehhez képest magabiztos kijelentéseket olvashatunk arról, hogy, úgymond, a

¹⁹ Hiányoznak a máshol említettekén kívül például Kovács Tamás, Paksy Zoltán és Paksa Rudolf írásai. (Természetesen nem azokra gondolok, amelyek Ungváry könyvével egy időben vagy azóta jelentek meg, mint például Paksának a szélsőjobboldalról szóló könyvei). – A szakirodalmi háttér megítélését egyébként nem könnyítették meg az olvasó számára (amint azt Bódy Zsombor is szövé tette): a kötet végi *Bibliográfia* címszó alatt korabeli és történeti munkák,

szakirodalom miben téved, mi kerülete el a figyelmét stb. A szűkebb témánál, a zsidótörvényeknél például mint szakmai újdonság szerepel Serédi Jusztiniánnak egy parlamenti javaslata (380.), miközben azt korábban K. Farkas Klaudia már részletesen elemezte és bemutatta.²⁰ Utóbbi szerző munkájának teljes kihagyása azért is sajnálható, mert abban sokkal részletesebb és pontosabb kép bontakozik ki a zsidótörvényekről szóló politikai-közéleti vitákról, mint Ungváry sematikus és leegyszerűsítő leírásából.²¹ Hasonlóan túlzó az a megállapítás, hogy a szakirodalomban elterjedt állítás szerint az 1939. évi választásból teljesen kizárták a zsidókat (381.), mert bármelyik választási szak- vagy összefoglaló munkát vesszük kézbe, abban bizony ott szerepel a részleges korlátozás és az igazolással szavazás lehetősége. Bizonyos esetekben Ungváry nem korrektül vitatkozik. Méhely Lajosnál, akinek egy külön alfejezetet szentel, azt emeli ki, hogy őt Gömbös Gyula is nagyra tartotta, szemben Gergely Jenő korábbi állításával. (340.) A hivatkozásnak utána nézve azonban kiderül, hogy Gergely Jenő egyszerűen másról, arról az egyébként nem lényegtelen dologról írt, hogy Gömbös nem vette át Méhely fajbiológiai nézeteit.²² Ehhez kapcsolódik, hogy Ungváry szerint sokkal nagyobb kontinuitás volt a fajvédő és a nyilas ideológiák között, mint ahogy azt a korábbi szakirodalom gondolta (331.), de ezt nem részletezi, ahogy nem vizsgálja többek között a különböző antiszemitizmusok (pl. kulturális, biológiai) közötti különbségeket se.

Ungváry Krisztián magától értetődően ír a korszak közvéleményéről (közhangulatáról, közbeszédéről) és a társadalom

szakmonográfiák és jelenkori publicisztikák ömlesztve szerepelnek. Mindez a könyv emlékezetpolitikai jellegét erősíti.

²⁰ K. FARKAS Klaudia: *Jogok nélkül. A zsidó lét Magyarországon 1920–1944.* Napvilág, Budapest, 2010. 277.

²¹ Ungváry például a kisgazdapárti álláspontot lényegében szigorúbbnak tünteti fel, mint a második zsidótörvény javaslatát (383.), ezzel szemben K. Farkas Klaudia jól érzékelteti a kisgazda álláspont összetettségét (i. m., 224–228.).

²² Ráadásul Ungváry meg is rója Gergely Jenőt, hogy állítását nem támasztotta alá, miközben utóbbi monográfiájában a következő oldali lábjegyzetnél ott a konkrét hivatkozás. Lásd GERGELY Jenő: *Gömbös Gyula. Politikai pályakép.* Vince Kiadó, Budapest, 2001. 157–158.

többségi akaratáról is, amelyekről több határozott megállapítást tesz. Magától értetődőnek veszi e fogalmakat, nem foglalkozik az alapvető elméleti-módszertani problémákkal és kérdésekkel: vizsgálható-e e téma egy közvélemény-kutatások előtti és nem demokratikus korszakban, és ha igen, mennyiben, milyen források alapján, milyen módszerekkel? Nem kérdez rá: hogyan gondolkoztak az adott korban a közvéleményről, illetve mit gondolunk mi ma ugyanerről? Mindehhez jelentős elméleti és gyakorlati ismeretanyag állt volna rendelkezésére például Sipos Balázs munkái révén,²³ amelyekből a korszak tekintélyelvű, majd 1938–1939-től diktatórikus nyilvánosságáról is pontosabb képet alkothatott volna. Ehhez képest Ungváry (módszertanilag problematikusan) részben a sajtón keresztül kívánja a közvéleményt megragadni – ugyanakkor még az sem egyértelmű, hogy ehhez a szélsőjobbaldaliakon (illetve a népi-eken) kívül milyen világnézetű újságokat elemzett, és mindebből hogyan állt össze nála a „közvélemény”. Leírásaiból mégis határozott és egyértelmű történet „áll össze”. Eszerint az ellenforradalom első éveiben a társadalom többsége egyetértett az antiszemita politika képviselőivel és törekvéseivel, és az utóbbiak megvalósulását csak a konzervatív elit hatalomra kerülése és a folyamatot fékező magatartása hiúsította meg. A „bethleni törékeny konszolidáció” mérsékeltsége azonban csak a politika felső szintjein érvényesült, a közvélemény alapján radikális maradt. Majd az 1930-as évek második felében – amikor „a politikai egyensúly felborult a társadalomban” (lásd a 7. fejezetet) – újra az antiszemita társadalompolitikáé lett a főszerep, amelynek egyre erősödő radikalizmusát a konzervatív elit egy része csak ideiglenesen és kompromisszumok árán tudta ideig-óráig fékezni.

E megkonstruált, lényegében változatlan antiszemita közvéleményt Ungváry Krisztián megpróbálja alátámasztani a korszak nem demokratikus választási eredményeivel is, mellőzve megint csak az elméleti és a módszertani megalapozást. Egy nem demokratikus politikai és választási rendszerben ugyan-

²³ Lásd elsősorban: SÍPOS Balázs: *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban*. Argumentum, Budapest, 2011.

is figyelembe kell venni a választói magatartás vizsgálatának sokféle korlátját, ahogy azt is, hogy a korlátozott választójog esetében nem beszélhetünk, úgymond, az egész társadalom akaratáról. Ungváry viszont a jelentős adatmennyiségből maga választja ki – többször hibásan és pontatlanul²⁴ – azokat az egyedi eredményeket és jelenségeket, amelyek a kiinduló hipotéziseinek megfelelnek, miközben megfogalmazott állításainak többsége ellentmond az általa egyébként negligált választási szakirodalomnak. Az 1920-as évek elején szerinte a nem antiszemita szociáldemokrata és polgári demokrata pártok támogatottsága kicsi volt, így „Bethlen a kontrollálhatatlan szélsőjobb miatt kényszerült a választójog radikális korlátozására” (93.), és a „nyílt választásokhoz való visszatérés [...] paradox módon nem a demokrácia, hanem a szélsőségek elleni intézkedés volt”. (107.) Ehhez képest az 1922-es választásokon a liberálisok az érvényes szavazatok 11,3%-át, míg a Bethlen István által egyébként „szélsőségesnek” tartott szociáldemokraták 17%-át kapták, úgy, hogy ahol a nyílt szavazású választókerületekben elindultak, átlagban a szavazatok 37, illetve 40%-át szerezték meg. (Természetesen a titkos kerületek mellett utóbbiak lehettek a legjobb helyeik, ugyanakkor valós támogatottságuk a nyílt szavazás mellett nem érvényesülhetett.) Azaz a két irányzat támogatottsága, bár a százalékos arányt nem lehet pontosan megítélni, mindenképpen jelentős volt. Az antidemokratikus választási rendszer így mindenképpen a baloldali ellenzéknek – és a kormánypárton belüli kiscgazdák egy részének – a korlátozását is szolgálta, miközben antiszemita, szélsőjobb-

²⁴ A jelentősebb hibák: az 1920-as választás budapesti adatait nem pontosan adja meg, az ellenzéki pártok vidéki támogatottságát tévesen és hivatkozás nélküli becsléssel meg (92.); az 1939-es választásokon 900 000 szélsőjobboldali szavazatról ír (193., 236.), nem említve, hogy a választóik száma inkább az öt-hatszázezerhez állt közel (a választók többségének két, egy egyéni és egy listás szavazata volt); az 1938-as új választási törvényről 300 000 kizárt választóról beszél (234.), miközben ez a szám az enyhébb cenzusokhoz kötött listás választójognál is kb. 650 000 fő (a második zsidótörvény kizárásai nélkül); ugyanítt az új választási szabályokat (kaució, választási korhatár, ajánlások) pontatlanul írja le (234–236.); az országgyűlési választásokon a zsidóság felülreprezentáltságának okaként a virilizmust is említi (372.); a törvényhatósági bizottsági tagságról szóló 1940. évi XXXI. tc.-t hibásan foglalja össze (384.).

oldali politikusok a kormánypárt támogatásával – azaz éppen a nyílt szavazásnak és egyéb korlátozásoknak köszönhetően – szereztek mandátumot. Hiszen maga Bethlen István szövetkezett a fajvédő gondolatot hirdető csoporttal, és annak vezetője, Gömbös Gyula szervezőmunkája is nagyban hozzájárult ahhoz, hogy megnyerték a választást az egyébként szintén részben antiszemita keresztény ellenzékkel, illetve a liberálisokkal és a baloldaliakkal szemben. És mindez még csak a politikai teret, illetve részben a választópolgárok korlátozott módon kifejezésre jutott véleményét mutatja; az ez „alatti”, a politikából kiszorított jelentős társadalmi csoportok „akaratáról” vajmi keveset tudunk.

Hasonlóan pontatlan és problémákkal terhelt a korszak másik különleges választásához kapcsolódó okfejtés: „Amennyiben ugyanis a Horthy-rendszer antiszemitizmusát alapvetően felülről indoktrinált ideológiának gondolnánk, akkor azt kellene feltételeznünk, hogy az általános és titkos választójog bevezetésével jelentősen csökkenhetett volna az antiszemita propaganda hatékonysága. Valójában azonban ennek ellenkezője tapasztalható: az 1939-es általános és titkos választások a szélsőjobb kormányra kerülését eredményezték volna, ha a választási rendszerben alkalmazott masszív csalások nem akadályozták volna meg a többségi akarat mandátumokra váltását.” Rögtön felmerül a kérdés: a „többségi akarat” vizsgálatához nem inkább demokratikus választásokra lenne-e szükség, hiszen általános és titkos választójog diktatórikus rendszerekben is előfordult, elég csak Magyarország 1949 utáni történetére gondolnunk. Az 1939-es választás azonban még „általános”-nak sem nevezhető; maga Ungváry is említi korábban, hogyan zártak ki életkori és műveltségi cenzusok, továbbá a második zsidótörvény alapján jelentős tömegeket a választójogból. A szerző így egy olyan korlátozott választás eredményéből próbál meg szélsőjobboldali többségre következtetni, amely nem demokratikus rendszerben zajlott le, speciális körülmények között. Bizonyítékként korábban hivatkozik arra, hogy ahol szélsőjobboldali jelöltek és listák indultak, ott átlagban a szavazatok 35-40%-át szerezték meg, így tényleges támogatottságuk akkor 50%-nál is több lehetett.

(193.) Ez azonban így önmagában hibás módszer és érvelés: ha ezt alkalmazzuk 1939-ben a nagyobb pártokra és irányzatokra, akkor a listás szavazásnál legalább 134%-os összesített „támogatottságot” kapunk (kormánypárt: 48%, szélsőjobb: 36%, kiszagdák: 24%, szociáldemokraták: 14%, liberálisok: 12%). De ezzel a „módszerrel” azt is mondhatjuk, hogy akkor 1922-ben az ellenzéki szociáldemokraták szerezhettek volna abszolút többséget, hiszen ahol elindultak, ott átlagban 40%-os eredményt értek el, ráadásul nemcsak titkos, hanem nyílt választókerületekben is. Ezek a leegyszerűsítő, a „valós” eredményekre konkrét, számszerű becslést adó állítások azonban nem tudományosak. Hasonló módon igen egyoldalú Ungváry érvelése, amikor a „masszív csalásoknál” csak azokat a tényeket veszi figyelembe, amelyek a szélsőjobb korlátozását célozták 1939-ben, és nem tér ki sem a kormánypárt–szélsőjobb bizonyos mértékű összefonódására, sem a szélsőjobbot segítő helyzetre és tényezőkre, sem a többi ellenzéki párt korlátozására, hogy mindezek alapján árnyalt és sokoldalú elemzést adjon a választásokról. Egyes ilyen tények és jelenségek, más témákhoz kapcsolódva, benne is vannak a könyvében: utal a választójogból „zsidóságuk” miatt kizártakra, akik nyilván nem a szélsőjobboldal bázisát jelentették volna; szerepel a szakszervezetek igen erőteljes korlátozása az 1930-as évek második felében²⁵ és a közigazgatásnak nem csak a szélsőjobbot korlátozó tevékenysége. Utóbbival kapcsolatban adódik egy logikus kérdés: vajon mennyire tekinthetjük erősen korlátozottnak a szélsőjobb szervezkedését például Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében, ahol 1938-tól Endre László volt az alispán (és ahol az irányzat egyébként kiugróan is szerepelt)?²⁶ Mivel Ungváry más helyeken éppen azzal érvel, hogy a kormány és a közigazgatás tevékenysége és akarata sok tekintetben különbözött egymástól, így itt is figyelembe kellett volna vennie,

²⁵ Ezzel kapcsolatban érdemes lett volna utalni a mozgalmi-politikai funkciót is betöltő szaklapok 1938-as betiltására, ami erőteljesen korlátozta a szociáldemokraták 1939-es választási agitációját.

²⁶ Ha átfogó elemzés még nem is, de olyan helyi résztanulmány (Budakesziről) már született, amely érinti e kérdést. Lásd SOMLAI Péter: Budakeszi és az 1939-es választás. *Kisebbségkutatás*, 2012/1. 71–111.

hogy a választások idején a szélsőjobboldalt korlátozni kívánó központi akarat mennyire érvényesült helyi szinten.

Természetesen nem a szélsőjobboldali mozgalom ekkor valóban jelentős támogatottsága a vitakérdés, hanem az, hogy ebből Ungváry egy igazi, szabad közvéleményre, többségi akaratra szeretne következtetni, majd mindebből egy újabb logikai bakugrással a korszak indoktrinációjára, annak hatására és eredményességére. A történész azonban nem tekinthet el a kontextustól, a korszakban adott nem demokratikus választásoktól, nyilvánosságtól és a rendelkezésére álló bizonyítékoktól. A szélsőjobb 1939-es kiugró támogatottsága az adott politikai-társadalmi rendszer lényegéből fakadt, attól nem függetleníthető. A többségi akarat szabad megnyilvánulásához nemcsak általános és titkos választásra, hanem demokratikus rendszerre, azaz előtte rendszerváltásra is szükség lett volna, utóbbi viszont nyilvánvalóan megváltoztatja az egész politikai és társadalmi szerkezetet is. Autoriter politikai rendszerben született választási eredményeknél ezért nem érdemes egy olyan kérdésre a pontos választ keresni, amely túlmutat magán a fennálló rendszeren. Még problémásabb mindezt közvetlenül összekapcsolni az indoktrináció bonyolult jelenségével, és arról egy választás félreértelmezett adatai alapján határozott véleményt alkotni, miközben annak elemzése külön művet, de legalábbis önálló tanulmányt igényelne.²⁷

Ezen a ponton érdemes felvetni a kérdést: kik a könyv igazi főszereplői? Ungváry Krisztián folyamatosan a magyar társadalomról, közvéleményről, közhangulatról ír, miközben példái-nak túlnyomó többsége a polgári és a politikai társadalomról, a középosztályi, értelmiségi, hivatalnoki rétegek cselekedeteiről, gondolatairól és hangulatáról szólnak. Erős kifejezésekkel általánosítva fejezi ki erkölcsi bírálatát: „a magyar társadalom katasztrofális erkölcsi lezülléséről” ír (584.), de azt egy olyan konkrét példával támasztja alá, amely csak városházi tisztvi-

²⁷ Ungváry egyébként máshol „évtizedeken keresztül rasszista jelszavakra kondicionált közvélemény”-ről (248.) vagy „hűsz éven keresztül szajkózott sovén propagandá”-ról (393–394.) is ír, bár pontosan nem derül ki, hogy ezek kiknek a tevékenységét mutatják, és milyen indoktrinációnak minősülnek.

selők magatartását mutatja. Történetének aktív szereplője az egységessé stilizált keresztény középosztály,²⁸ illetve a közigazgatás, míg az alsóbb osztályok és rétegek képviselői többnyire passzívak maradnak. Utóbbiak inkább mint hivatkozási alap szerepelnek a zsidóvagyon elvételekor, ugyanakkor éppen a szerző értékeli úgy, hogy a hatékony kifosztás korrupciós, azaz az elitnek és a középosztálynak kedvező elosztással járt együtt. (450.) Az alsó néptömegekhez tartozó csoportok – a „mintaadó” középrétegektől nem feltétlen különböző – véleményéről, tevékenységéről csak kevés és közvetett információt kapunk.²⁹ Egyetértve a diszkrimináció és a kifosztás meghatározó, idővel egyre erősödő jelenségének elsődlegességével, a kép teljesebb lett volna, ha az aktív szereplők érdekvezérelt tevékenységén (és annak erkölcsi elítélésén) túlmenően a szerző más társadalmi magatartásformákat, illetve a társadalmi passzivitás más, a korszakra jellemző magyarázatait (pl. tekintélyelvűség, félelem) is tárgyalja.

Ungváry a bevezetőben elítélően írja, hogy a holokauszt kapcsán a hazai történésztársadalom az elméleti és társadalomtörténeti kutatások helyett inkább a szimbolikus kérdésekről vitatkozott (7.), ugyanakkor e szándékával szemben saját könyve is sok tekintetben a nyilvánosságot foglalkoztató, aktuális témákat tárgyalja. Ennek veszélyét Gérard Noiriel abban látja, hogy a klasszikus politikatörténeti megközelítés általában nem vet fel tudományos, „általános érvényű problémákat”, és ha a történész a politikai problémákat a politikai élet szereplőihöz és a „jelenkorász” újságírókhoz hasonlóan kezeli, akkor fokozatosan lemond „sajátos feladatáról, az elmúlt világok *megértéséről*”, és elmerül „a March Bloch által kárhozottatott *»ítélke-*

²⁸ Ungváry a vitában ezt úgy fogalmazza meg, hogy munkája kulcsfogalma a (keresztény) középosztály. (Válasz Bódy Zsombornak... 175.)

²⁹ Például rendőrségi és csendőrségi hangulatjelentésekből következett Ungváry „a” társadalom véleményére (557.), miközben ennél a forrástípusnál joggal merülhet fel, hogy ez olykor inkább a jelentés írójának a véleményét és társadalomképét tükrözi, illetve az ezekben használt „közönség” fogalmon inkább a politikai vagy a polgári társadalmat kell érteni.

zési mániában”.³⁰ Miután a Horthy-korszak az utóbbi években egyértelműen „jelenkorra” vált Magyarországon, amelyet áthat a „forró emlékezet”, ezért a fenti veszély fokozottan érvényes. Érthető a felelős szakértelmiségi szerepfelfogása, amikor a tudományon túlmenően aktívan részt vesz közéleti vitákban, a téves történeti értelmezések, sőt nyílt hamisítások elleni küzdelemben. Ungváry szakmunkának szánt könyvét azonban áthatja ugyanez a szerepfelfogás, így az nemcsak „áttételesen”, hanem *közvetlenül* is reflektál a közéleti-politikai vitákra, határozott megállapításai hivatkozási alapul szolgálnak azokban. Ennek káros következménye, hogy bonyolult társadalmi-politikai folyamatok és összefüggések mélyreható vizsgálata helyett a felszín egyfajta bemutatását kapja az olvasó, a kor szereplőinek leegyszerűsített meg-, legtöbbször elítélésével. Teljesen jogos, hogy a különböző egyházak és az antiszemitizmus kapcsolatát kutatja. Ugyanakkor leegyszerűsítő az a „módszer”, ahogyan három meghatározó gondolkodónak (Prohászka Ottokárnak, Bangha Bélának, Ravasz Lászlónak) a „zsidókérdés” kapcsán tett nyilatkozatait röviden (kilenc oldalon) bemutatva a következő általános, egyben nem sokat mondó megállapításra jut: „az egyház is jelentősen részt vett a rasszista közbeszéd alakításában.” (247).³¹ Még rosszabb a helyzet a népi írók bemutatásával, az ezt tárgyaló alfejezetek műfaja inkább a vádirathoz áll közel. Ungváry maga is elismeri: „Első megközelítésben lehet, hogy véletlenszerűnek és kiragadottnak tűnhet az így bemutatott minta” (249.); mégsem ad magyarázatot arra: hogyan, milyen források alapján tekinthető átfogónak és reprezentatívnak az eszmei áramlatról megfogalmazott határozott állítása. Egymás után sorakoznak a „kis színes” tények (életrajzi adatok, egyesületi tagság, ki hol tartott beszédet és milyen elismerést kapott, hova írt cikkeket és abban milyen mondatok szerepeltek), látható

³⁰ Gérard NOIRIEL: *A történetírás válsága*. Napvilág, Budapest, 2001. 230–232.

³¹ „Az egyház” fogalma, így egyes számban, önmagában is nehezen értelmezhető. A Prohászka Ottokárral foglalkozó pár oldal lényegében egy emlékezetpolitikai publicisztika, amelyben Ungváry egyszerre vitatkozik Prohászka mai követőivel, apologetáival és a szakirodalommal. Annyiban érthető az eljárása, hogy utóbbi kettő között van bizonyos átfedés.

kronológiai vagy logikai rend nélkül. Mindez azt bizonyítandó, hogy „a progresszív népi írók többsége [...] aktív módon részt vett az antiszemita közhangulat kialakításában”, ezért „a faji alapú szociálpolitika szellemi megalapozásáért felelősség terheli a népi írók jelentős részét is.” (251.) Majd más fejezetekben, már csak visszautalva: a népi írók nemcsak antiszemiták, hanem meggyőződéses rasszisták is voltak. (377.)³² És főleg úgy, hogy ezzel szemben az írók saját műveit alig említi;³³ hiányzik lapjaik, szervezeteik (Márciusi Front, Nemzeti Parasztpárt) és a bennük játszott szerepük bemutatása. Ráadásul Ungváry, előítéletei miatt, nem mindig jól értelmezi a népi írók véleményét. Veres Péter például nem azt kifogásolta a zsidótörvény kapcsán a *Népszavába* írt cikkében, hogy az alsóbb osztályoknak, úgymond, nem jut a koncból (256.), hanem azt, hogy a zsidójavaslat a középosztály, a polgárság „belügye”, vakvágány, és nem megoldás a parasztkérdésre.³⁴ Mindezek alapján nem meglepő, hogy itt szinte mindenki antiszemita és/vagy rasszista lesz (Illyés Gyula, Veres Péter, Fėja Géza, Kovács Imre, Németh László). Esetleg némelyek (Bibó István, Márai Sándor) megkaphatják a részleges felmentést, hiszen ők csak elfogadták a hatalmas erejű rasszista narratívát, és csak „rasszista ízű megjegyzéseik” voltak. (257., 277.) Itt sem az a fő tudományos kérdés, hogy a korszakra rányomta-e bélyegét az antiszemitizmus, az etnicista gondolkodásmód és az azokhoz kapcsolódó intézményes megkülönböztetés, hanem az, hogy közelebb visz-e minket a megértéshez egy szétfolyó fogalomhasználat, amely mindenkit – a szélsőjobbtól a népiekig (és tovább) – egy kategóriába sorol e kérdésben. Ungváry minden idézetet szó szerint, ráadásul a mai tudásunk és fogalmaink szerint vesz és értelmez, függet-

³² Ez egyébként furcsa kollektív elítélés egy olyan szerző részéről, aki éppen a kollektív megbélyegzést logikáját igyekszik bemutatni.

³³ A népi írók szociográfiáinak németellenes rasszizmusáról Ungváry csak általánosságban ír, Johann Weidlein szerzői kiadású német művei alapján. Weidlein szerepéről és gondolkodásáról lásd Kaltenecker Krisztina: A magyar-német együttélés a Schieder-Weidlein-történelemszita tükrében. In: *A Kárpát-medence népeinek együttélése a 19-20. században*. Szerk.: EGRY Gábor-FEITL István. Napvilág, Budapest, 2005. 223–253.

³⁴ Veres Péter tényleges álláspontja is joggal bírálható, de azért az közel sem az, amit Ungváry neki tulajdonít. Lásd: *Népszava*, 1938. április 24.

lenül a korabeli kontextustól és nyelvhasználatától. Lehetne vitatni a történészek által használt megkülönböztetést szolgáló kategóriákat, mint például a „szelektív antiszemitizmus” vagy „eticista gondolkodás”, de a szerző nem ezt teszi: e fejezetekben csak leleplezni, és nem megérteni akar.

Bizonyos szempontból viszont érthető ez az eljárás, és ezzel ismét visszajutunk az emlékezetpolitika kérdéséhez. Bódy Zsombor említi: Ungváry Krisztián, miután „ügyszólván a teljes akkori magyar értelmiségi és politikai mezőnyt elmarasztalja rasszista-kollektivista politikai gondolkodása miatt”,³⁵ a nyilasokról sokkal árnyaltabb képet ad. Ungváry válaszában arra hivatkozik, hogy a korábbi, 1990 előtti (és máig ható) emlékezetben tévesen a nyilasok voltak a Horthy-korszak bűnbakjai, ezért pozitívabban kellett róluk írnia.³⁶ Hasonló érveléssel viszont az következik, hogy más csoportok, például a népi írók emlékezte valószínűleg túl pozitív, ezért kell róluk elítélően írni. Mindez azonban fordított logikának tűnik. Bár a kutató nyilván nem tudja magát függetleníteni a vizsgált korszak emlékezetétől, mégis hasznosabb, ha egy szakmunkában először témájának, választott korszakának és szereplőinek megértésére és annak megfelelő bemutatására törekszik, és csak *közvetetten*, az eredményei alapján foglal állást emlékezetpolitikai kérdésekben. Ahelyett, hogy *közvetlenül*, már a kutatáskor, a tények válogatásakor, minősítések és ítéletek megfogalmazásakor próbálja meg befolyásolni, megváltoztatni az (általa tévesnek tartott) aktuális emlékezetet. Ahogy Laczó L. Ferenc is utal rá, a tudományos és az emlékezetpolitikai célok, a racionális megértés és a szigorú morális elítélés együttes alkalmazása nehézségekkel és problémákkal jár.³⁷

Hasonló ítélkezési kényszertől hajtva mond sommás véleményt könyve legvégén Ungváry Krisztián a korszak legfőbb vezetőiről annak alapján, hogy mennyire gyorsították vagy fékeztek az antiszemita megoldások terjedését. (609–610.) Így lesz Bethlen István és Kállay Miklós a pozitív hős, míg a fő felelős a

³⁵ BÓDY Zsombor: i. m. 168

³⁶ UNGVÁRY Krisztián: Válasz Bódy Zsombornak... 176.

³⁷ LACZÓ L. Ferenc: i. m. 35.

„technokrata” Imrédy Béla és a gyűlölettől vezérelt Teleki Pál, akinek működését tartja a mélypontnak. (610.) Így lesz Bethlen „demokrata”, aki a korlátozott választásokat, a nyílt szavazást a „demokrácia érdekében” vezette be (609.), aki később, 1938-ban a statárium kihirdetését „a demokrácia értékeinek megőrzése érdekében” javasolta. (231.)³⁸ A fékező, mérsékelt, „értékonzervatív” elit(csoport) versus antiszemita, radikális társadalom leegyszerűsített koncepciója sokszor láthatóan akadályozza a szerzőt bizonyos összefüggések észlelésében. „[A] hagyományos, Bethlen István által megtestesített elit se a nagybirtok, se a nagytőke megrendszabályozására nem volt hajlandó, hanem inkább az említett »szociális olajcseppek« politikájához folyamodott, és elzárkózott a társadalom mélyebb átalakításától. ... Mindez mégsem vezetett volna katasztrófához, ha Gömbös kormányzásának kezdete után a diktatórikus megoldások nem tettek volna szert egyre nagyobb népszerűsége.” (137.) Túl azon a közvetlen kapcsolaton, hogy a fenti elit milyen szerepet játszott Gömbös kormányfői kinevezésében, nem lenne logikus arra gondolni, hogy a fenti két dolog között van mélyebb összefüggés, azaz a bethleni elit által fenntartott és védelmezett egyenlőtlenség, a komoly társadalmi reformok hiánya, a változatlanság miatt lettek egyre népszerűbbek a radikális, illetve diktatórikus megoldások? És arra, hogy emiatt ennek az elitnek a tevékenysége legalább részben szerepet játszott abban, hogy mi lett a folyamat vége (a „katasztrófa”), még ha egyes tagjai „fékeztek” is a folyamatot, és tiltakoztak is az odavezető egyre durvább lépések ellen?

Többek között Bethlen értékelése kapcsán Bódy Zsombor bírálja a szerzőt amiatt, hogy a mű emlékezetpolitikai mérlege is ellentmondásos, mert keverednek benne a baloldali-népi, liberális és konzervatív megítélés szempontjai.³⁹ Bár a könyvből érezhetően hiányzó alapos szerkesztés,⁴⁰ továbbá a bemutatás

³⁸ Lehet, hogy Ungváry a demokrácia fogalmán itt egyfajta „értékonzervatív” rendpártiságot ért, de erre nem utal konkrétan.

³⁹ BÓDY ZSOMBOR: i. m. 169–171.

⁴⁰ A többször visszatérő gondolatmenetek és szó szerint ismétlődő mondatok, lábjegyzetek mellett nagyobb szerkezeti problémák is megmaradtak: a 12. fejezet, a címével ellentétben, nem a magyar, hanem a német deportálási

és értékelés gyakori egybecsúszása miatt valóban lehet ilyen ellentmondásokat találni,⁴¹ véleményem szerint az alapvető megközelítés mégis egységes, ahogy az egyes kiszólásokban (pl. mi számít radikálisnak és mérsékeltnek),⁴² értékelésekben (pl. mit értünk demokrácián)⁴³ és legfőképpen az utószó – fentebb részben bemutatott – összegzésében megnyilvánul. Ám ez nem is olyan fontos kérdés ahhoz képest, hogy a tágabb politika- és társadalomtörténeti elbeszélés, a „Horthy-rendszer mérlege” inkább bizonyítatlan hipotézisekből és sajátos emlékezetpolitikai konstrukciókból épül fel, pedig ennek kellene a holokauszthoz vezető, részletesen és jól dokumentáltan bemutatott, *konkrét* eseménytörténetet értelmeznie.

tervekről szól; a 9. fejezet (Teleki Pál miniszterelnöksége) utolsó két alfejezete Teleki halála utáni eseményekről szól; a 6., elvileg kronologikus fejezetben zavaróan felborul az időrend, Imrédy előbb alapítja meg 1940-ben új szélső-jobboldali pártját, és csak utána bukik meg miniszterelnökként stb.

⁴¹ Ungváry azzal utasítja vissza Bódynak ezt a kritikáját, hogy az éppen az ő történeti elemzésének sokrétűségét bizonyítja. Ugyanakkor a vitatott különböző megközelítések nem egy tudományos, reflektált elemzés gondolatmenetének részei, hanem a könyv különböző pontjain olvasható, egymástól független emlékezetpolitikai értékelések.

⁴² „Az értelmiségi munkanélküliséget [...] ugyan a későbbi konjunktúra [...] egy-két emberöltő [!] alatt megoldhatta volna”, de a korszellem „olyan légkört teremtett, amelyben az evolúciós fejlődéssel szemben a radikális intézkedések váltak népszerűvé”. (126.)

⁴³ „Bethlen ezért nem a demokrácia ellen, hanem éppen a demokrácia érdekében korlátozta a választásokat. Definíciója szerint demokráciát ugyanis csak ott lehet bevezetni, ahol a társadalom egyharmada nem él létminimumon, illetve ahol létezik erős és állami politikától független középosztály. Magyarországról a 20. század első felében egyik sem volt elmondható, és kérdéses, hogy ez a helyzet hogyan és mennyiben változott azóta...” (609.) Ez az idézet egyben mutatja, hogyan csúszik egybe a történelmi szereplő és a szerző álláspontja.